

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.49>

ПРОБЛЕМИ ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Шульга В.О.,
доктор філософії,
асистентка кафедри міжнародного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-2482-849X
e-mail: vika.shulha@ukr.net

Шульга В.О. Проблеми повернення культурних цінностей під час збройних конфліктів.

Культурні цінності відіграють ключову роль у формуванні національної ідентичності, підтриманні культурного різноманіття та збереженні історичної пам'яті. В умовах збройного конфлікту в Україні, спричиненого агресією росії, ці цінності зазнають серйозних ризиків знищення, пошкодження та незаконного вивезення. Особливе значення у цьому контексті має процес реституції – повернення втрачених або викрадених культурних об'єктів.

Ця стаття аналізує проблеми та перспективи реституції культурних цінностей в Україні, зокрема на основі міжнародного досвіду і правових механізмів. Окрему увагу приділено нормативно-правовій базі, що регулює охорону культурної спадщини, включаючи Гаазьку конвенцію 1954 року, ратифіковану Україною, та інші міжнародні угоди. У роботі розглядаються також практичні заходи, спрямовані на захист культурної спадщини, зокрема систематизація інформації про культурні об'єкти, плани евакуації та протипожежна безпека.

В умовах російської агресії, яка почалася у 2014 році та загострилася під час повномасштабного вторгнення у 2022 році, значна кількість об'єктів культурної спадщини зазнала пошкоджень або була знищена. У статті наведено статистику втрат, підготовлену ЮНЕСКО, Міністерством культури України та іншими організаціями. Зазначено, що культурні цінності на окупованих територіях піддаються систематичним злочинам, включаючи пограбування музеїв, археологічні розкопки без належного дозволу та вивезення об'єктів за межі країни.

Окремо висвітлено міжнародний досвід у сфері реституції, включаючи ініціативи ЮНЕСКО, повернення культурних об'єктів через судові рішення та впровадження цифрових технологій. У роботі підкреслено важливість багатосторонньої співпраці, використання сучасних інструментів, таких як блокчейн і NFT, а також активної участі громадськості в процесі збереження культурної спадщини.

Висновки статті акцентують увагу на необхідності вдосконалення національного законодавства, посилення міжнародної співпраці та впровадження нових механізмів і технологій для захисту та повернення культурних цінностей. Захист культурної спадщини в умовах війни є не лише національним, але й глобальним викликом, який потребує системного підходу, координації зусиль і підтримки міжнародної спільноти. Реституція культурних цінностей не лише сприяє відновленню історичної справедливості, але й відіграє важливу роль у збереженні культурного надбання для майбутніх поколінь.

Ключові слова: культурні цінності, реституція, збройний конфлікт, захист культурної спадщини, культурна ідентичність, культурна спадщина України.

Shulha V.O. Problems of returning cultural values during armed conflicts.

Cultural values play a key role in the formation of national identity, the maintenance of cultural diversity and the preservation of historical memory. In the context of the armed conflict in Ukraine, caused by Russian aggression, these values are exposed to serious risks of destruction, damage and illegal export. Of particular importance in this context is the process of restitution – the return of lost or stolen cultural objects.

This article analyzes the problems and prospects of the restitution of cultural values in Ukraine, in particular on the basis of international experience and legal mechanisms. Special attention is paid to the regulatory and legal framework governing the protection of cultural heritage, including the 1954 Hague Convention, ratified by Ukraine, and other international agreements. The paper also considers practical measures aimed at the protection of cultural heritage, in particular the systematization of information about cultural objects, evacuation plans and fire safety.

In the context of Russian aggression, which began in 2014 and escalated during the full-scale invasion in 2022, a significant number of cultural heritage sites have been damaged or destroyed. The article presents statistics on losses prepared by UNESCO, the Ministry of Culture of Ukraine and other organizations. It is noted that cultural values in the occupied territories are subject to systematic crimes, including looting of museums, archaeological excavations without proper permission and the export of objects outside the country.

International experience in the field of restitution is highlighted, including UNESCO initiatives, the return of cultural objects through court decisions and the introduction of digital technologies. The paper emphasizes the importance of multilateral cooperation, the use of modern tools such as blockchain and NFT, as well as active public participation in the process of preserving cultural heritage.

The conclusions of the article emphasize the need to improve national legislation, strengthen international cooperation and introduce new mechanisms and technologies for the protection and return of cultural values. The protection of cultural heritage in times of war is not only a national but also a global challenge that requires a systemic approach, coordination of efforts and support from the international community. The restitution of cultural values not only contributes to the restoration of historical justice, but also plays an important role in preserving cultural heritage for future generations.

Key words: cultural values, restitution, armed conflict, protection of cultural heritage, cultural identity, cultural heritage of Ukraine.

Постановка проблеми. Культурні цінності є важливою складовою не лише національної історії та ідентичності, а й світової культурної спадщини. В Україні ці цінності, серед яких пам'ятники архітектури, історії, мистецтва, археологічні знахідки, рукописи та інші об'єкти, знаходяться під постійною загрозою, зокрема в умовах збройного конфлікту. З початком агресії росії проти України у 2014 році та особливо під час повномасштабного вторгнення 2022 року культурні цінності стали об'єктами знищення, пошкодження та незаконного вивезення. Це потребує ефективних правових та практичних заходів щодо їх захисту, збереження і повернення. Згідно з міжнародними угодами, зокрема Гаазькою конвенцією, охорона культурних цінностей є обов'язком держав, які мають вживати відповідних заходів для їх захисту. Одним з основних аспектів цього процесу є реституція – повернення втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей.

Метою цієї статті є аналіз проблем та можливостей реституції культурних цінностей в Україні в умовах збройного конфлікту, зокрема на основі міжнародного досвіду і правових механізмів, що застосовуються для їх повернення.

Стан опрацювання проблематики. Серед дослідників повернення культурних цінностей є численні праці українських та зарубіжних науковців. С. Кот аналізує роль України в пошуку та порівнянні цінностей у XX–XXI століттях, зокрема в контексті Української революції та СРСР. Хартвіг Фішер досліджує етичні та моральні аспекти повернення культурних об'єктів, а Марта Суарес-Мансілья вивчає проблему через європейські директиви, пропонуючи розширення визначення «культурні товари» для включення більшого спектру об'єктів.

Виклад основного матеріалу. Культурні цінності України, як матеріальні об'єкти, є невід'ємною частиною історії формування українського народу та нації, а також складовою світової культурної спадщини. Враховуючи їх значущість, ці цінності безумовно підлягають захисту та збереженню від знищення чи пошкодження.

Культурні цінності розміщені на території України, зокрема в музеях, галереях, заповідниках, бібліотеках, архівах та інших культурних установах, а також на тимчасово окупованих територіях, де часто піддаються значним пошкодженням чи знищенню, зокрема внаслідок збройної агресії. Навіть у мирний час ці об'єкти є об'єктами різноманітних злочинів, таких як викрадення та контрабанда.

Україна є учасником «Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту», укладеної 14 травня 1954 року, відповідно до статті 3 якої Високі Договірні Сторони

зобов'язуються забезпечити охорону культурних цінностей на своїй території ще в мирний час, вживаючи необхідних заходів для їх захисту від наслідків збройного конфлікту [1].

Основними заходами для охорони культурних цінностей є:

- Систематизація інформації про культурні цінності, яка повинна містити дані для їх чіткої ідентифікації, включаючи фотографії та дублювання інформації на надійних носіях.
- Реалізація заходів протипожежної безпеки в установах, що зберігають культурні цінності.
- Вжиття заходів для захисту об'єктів від викрадення, пошкодження чи знищення.
- Розробка планів евакуації культурних цінностей першої черги (найцінніших) у разі виникнення пожежі чи інших загроз, а також забезпечення необхідними матеріалами для екстреної евакуації (захисні плівки, бокси, мотузки, захисний одяг, драбини тощо).
- Проведення періодичних тренувань для працівників закладів культури, зокрема щодо евакуації культурних цінностей.
- За можливості, облаштування спеціальних захисних споруд для додаткового захисту установ культури, які зберігають культурні цінності.

Згідно зі статтею 1 Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (1954), культурними цінностями є:

- рухомі та нерухомі об'єкти, що мають велике значення для культурної спадщини, такі як пам'ятники архітектури, мистецтва, історії, археологічні об'єкти, твори мистецтва, рукописи, книги, а також наукові колекції;
- будівлі, призначені для збереження або експонування культурних цінностей, зокрема музеї та архіви;
- «центри зосередження культурних цінностей», де зберігаються значні колекції.

Культурні цінності не повинні використовуватися у воєнних цілях (згідно з Інструкцією про виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, 2017). Захист культурних цінностей в Україні регулюється рядом міжнародних та національних актів, зокрема:

- Гаазька конвенція 1907 року та її протоколи (1954),
- Закон України про правовий режим воєнного стану,
- Порядок евакуації у разі надзвичайних ситуацій,
- Методика планування заходів з евакуації, затверджена МВС України.

Згідно з частиною 2 статті 5 Кодексу цивільного захисту України надзвичайні ситуації можуть бути техногенного, природного, соціального або воєнного характеру.

Відповідно до статті 33 цього Кодексу евакуація матеріальних і культурних цінностей проводиться у разі загрози або виникнення надзвичайних ситуацій, якщо є час для її здійснення. Евакуація організовується через створення органів евакуації, планування заходів, визначення безпечних районів, оповіщення населення, управління евакуацією, забезпечення життєдіяльності евакуйованих та навчання населення.

Перелік і черговість евакуації визначають органи влади та інші відповідальні суб'єкти. Приймання, перевезення та зберігання цінностей здійснюються за встановленим порядком [2].

Відповідальність за евакуацію культурних цінностей покладається на Мінікультури, Мініюст, Укрдержархів та інші органи. Знак «блакитного щита», що використовується для захисту культурних цінностей, застосовується лише за спеціальним дозволом компетентних органів.

На жаль, на глобальному рівні немає єдиної установи, що займається питаннями реституції культурних цінностей. Однак це питання часто регулюється через двосторонні та багатосторонні угоди між країнами, а також міжнародні судові органи. Поняття реституції в Україні виникло через необхідність повернення культурного майна, яке було втрачене або викрадене. Одним із перших кроків у цьому напрямку став указ Президента України від 4 березня 1992 року № 125 «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна», який передбачав передачу культового майна релігійним громадам у власність або безоплатне користування. Це свідчить про те, що концепція реституції з'явилася в Україні на початку 90-х років XX століття, в період здобуття незалежності та формування політики у сфері культурної спадщини. З 2014 року, коли росія розпочала збройну агресію проти України, багато культурних цінностей були знищені, втрачені або незаконно вивезені з України. Це включає мистецькі твори, археологічні знахідки, історичні пам'ятки та інші об'єкти культурної спадщини. Повернення цих цінностей стало важливим засобом компенсації шкоди, завданої культурній спадщині. Процес реституції охоплює відшкодування, повернення втрачених або викрадених цінностей і відновлення пошкоджених об'єктів. Однак

реалізація реституції є складним завданням, яке вимагає постійної міжнародної координації, визначення відповідальності за правопорушення та забезпечення повернення культурних цінностей їх законним власникам або країнам, з яких вони були вивезені.

Ситуація з реституцією культурних цінностей в Україні зумовлена не лише історичними та політичними, але й соціокультурними факторами, які ускладнюють процес вирішення цього питання. Тема реституції культурних цінностей в умовах російської збройної агресії потребує детального аналізу та обговорення з метою розробки ефективних стратегій і механізмів захисту та відновлення культурної спадщини країни. Збереження культурної спадщини є важливим аспектом підтримки національної ідентичності та самосвідомості України, особливо в умовах зовнішніх загроз і агресії. Культурні цінності є частиною національної історії та гордості, відіграючи важливу роль у формуванні громадянського суспільства та підтримці культурного різноманіття. Вони також сприяють міжкультурному діалогу та взаєморозумінню, що є важливим для міжнародної стабільності та безпеки. У контексті російської агресії збереження та відновлення культурної спадщини України набуває ще більшої важливості, ставши символом національного відродження та опору. Вивезення культурних цінностей та знищення спадщини України почалося ще у 2014 році, з початком російської агресії, особливо в Криму та на сході країни [3].

З початком повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року проблема захисту культурних цінностей в Україні стала ще більш масштабною, оскільки російські війська систематично знищують культурну спадщину не лише на окупованих територіях та в зоні бойових дій, а й на решті території країни, обстрілюючи її щодня. Ці події значно ускладнили збереження та реституцію культурних цінностей, збільшуючи ризик втрати важливих елементів культурної та історичної спадщини. Питання реституції культурних цінностей обговорюється та регулюється на міжнародному, регіональному та національному рівнях. Однією з основних міжнародних угод у цій сфері є Гаазька конвенція 1954 року «Про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту», яка визначає принципи захисту та повернення культурних цінностей під час військових конфліктів. У 2020 році Україна ратифікувала Другий протокол до Гаазької конвенції, що стало важливим кроком у створенні правової основи для захисту та реституції культурних цінностей в умовах збройного конфлікту. Однак цей крок поки не приніс очікуваних результатів, що підкреслює складність і багатоаспектність проблеми реституції.

Національне законодавство України в галузі охорони культурної спадщини включає важливі закони, такі як Закон України «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III, який регулює правові, організаційні та соціальні аспекти охорони культурної спадщини, а також Закон України № 2518-VI, що вимагає від посадових осіб дотримання норм з охорони культурної спадщини. Крім того, в Україні працюють Національна служба охорони культурної спадщини та Державна інспекція культурної спадщини, а з початку війни в березні 2022 року, під координацією ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій, був створений «Штаб порятунку спадщини», який займається відновленням та охороною культурної спадщини [4].

Судові рішення також відіграють ключову роль у створенні правової бази для реституції культурних цінностей. Вони можуть встановлювати прецеденти та тлумачити існуючі закони та угоди, надаючи юридичну основу для вирішення спорів і захисту культурної спадщини. Наразі Україна активно виступає на міжнародній арені, інформуючи світову спільноту про численні напади росії на культурну спадщину України та готуючи позови до Гаазького суду та Міжнародного кримінального суду. Після анексії Криму в 2014 році росія швидко розпочала археологічні розкопки в регіоні, багатому на давні скарби, зокрема скіфське золото. Лише під час будівництва Кримського мосту, що перетинає Керченську протоку, було виявлено понад 1 мільйон артефактів. Наразі існують побоювання, що об'єкт всесвітньої спадщини ЮНЕСКО – Херсонес Таврійський – може бути пошкоджений, оскільки українська влада не має змоги контролювати археологічні роботи на цій території. За даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, близько 29 російських контрольованих суб'єктів брали участь у незаконних розкопках. Україна не змогла здійснити контроль над якістю та проведенням робіт через блокування з боку російської окупаційної адміністрації.

Після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року було зафіксовано значні пошкодження та руйнування культурної спадщини. Згідно з даними ЮНЕСКО від 27 вересня 2023 року, підтверджено пошкодження 291 об'єкта – 122 релігійних споруд, 27 музеїв, 109 історичних та/або художніх будівель, 19 пам'ятників, 13 бібліотек і 1 архів. Міністерство

культури України повідомило про 367 воєнних злочинів проти культурної спадщини, серед яких знищення 29 музеїв, 133 церков, 66 театрів і бібліотек, а також столітнього єврейського цвинтаря у Глухові, який був знищений російськими ракетами 8 травня 2022 року. Крім того, під час бойових дій багато об'єктів культурної спадщини були знищені або пошкоджені, зокрема під час пограбування галереї Альбіна Гавдзинського у Новій Каховці перед знищенням Каховської дамби в червні 2023 року [5].

В Україні, в умовах російської збройної агресії, застосовувалися різні правові механізми для захисту культурних цінностей. Обговорювалися питання, пов'язані із захистом культурної власності, застосуванням договірних прав, а також практичні проблеми, що виникають через міжнародні правові зобов'язання. Окрім того, розглядалася можливість судових розслідувань військових злочинів, і було зазначено, що рішення Міжнародного суду справедливості від 8 листопада 2019 року щодо продовження розгляду справи, ініційованої Україною проти росії, стало значною правовою перемогою для України. Це свідчить про використання міжнародних правових механізмів для захисту культурних цінностей в умовах збройного конфлікту. Всі ці правові рівні взаємодіють між собою, створюючи складну систему норм і механізмів, що забезпечують реституцію культурних цінностей та охорону культурної спадщини в нових міжнародних та національних умовах.

Міжнародний досвід реституції культурних цінностей, станом на 2023 рік, демонструє розвиток нових форм угод та співпраці в цій сфері.

ЮНЕСКО ініціює обговорення та співпрацю між країнами щодо повернення коштів і реституції культурних цінностей. Наприклад, 27 червня 2023 року ЮНЕСКО організувало захід для обговорення нових форм угод і запитів партнерів на повернення та реституцію, а також питання позики або обміну культурної власності. У заході взяли участь представники державних органів, фахівці у сфері культурної спадщини, правопорядку, експерти, партнерські організації та арт-ринку.

ЮНЕСКО підтримує відкриті звернення щодо повернення культурних цінностей. Наприклад, 15 червня 2023 року Австралія повернула два культурні об'єкти Мексиці, а 19 квітня 2022 року Німеччина передала Італії чотири незаконно вивезені культурні об'єкти.

З'являються нові моделі цифрової реституції культурних об'єктів для постколоніальних та постзалежних країн, що включають створення цифрових копій із об'єднаними NFT та нові правові механізми власності на фізичні і цифрові об'єкти.

Ці приклади свідчать про постійний розвиток міжнародного досвіду реституції культурних цінностей, а також про пошук нових шляхів співпраці та впровадження правових механізмів для повернення культурних цінностей їх законним власникам або країнам їх походження. З кожним роком питання захисту та збереження культурної спадщини в Україні набуває дедалі більшого значення.

На міжнародному рівні культурна спадщина дедалі частіше розглядається у контексті досягнення Цілей сталого розвитку ООН до 2030 року. В останніх політичних документах ЮНЕСКО наголошується на важливості культури та творчості як основних складових сталого розвитку, а також на необхідності створення інклюзивних і стійких міських просторів, збереження природної та культурної спадщини (Ціль сталого розвитку № 11). Особливу увагу приділено відновленню та поверненню викрадених культурних цінностей і боротьбі з їх незаконним обігом (Ціль сталого розвитку № 16), а також важливості формування справедливих, мирних та інклюзивних суспільств, що цінують знання, культуру та різноманіття (Ціль сталого розвитку № 5) [6].

В умовах геополітичних викликів та збереження національної ідентичності культурна спадщина стає важливим активом для зміцнення соціальної згуртованості та патріотизму серед громадян. Захист культурної спадщини є також важливою складовою сталого розвитку країни та підтримки її історичного і культурного багатства для майбутніх поколінь.

Процес реституції культурних цінностей в Україні набув особливої актуальності на фоні російської агресії, що призвела до втрат і крадіжки значних об'єктів культурної спадщини. Перші кроки щодо реституції були зроблені ще у 1992 році, але ситуація загострилася в останні роки. Міжнародний досвід в області реституції вказує на важливість міжнародних угод та судових рішень, які можуть стати основою для розв'язання подібних проблем в Україні. Проте проблема реституції зіштовхується з викликами через відсутність ефективного національного законодавства та міжнародної підтримки. Впровадження реституційних ініціатив сприятиме збереженню

культурної спадщини України, зміцненню національної ідентичності та підтримці суверенітету країни в умовах збройного конфлікту.

Для України реституція культурних цінностей під час війни з росією потребує спеціалізованого підходу, враховуючи юридичні, політичні та дипломатичні труднощі, зокрема [7]:

- Активна участь України в міжнародних угодах може сприяти поверненню викрадених культурних цінностей.
- Використання новітніх технологій може полегшити процес ідентифікації та відновлення культурних цінностей.
- Співпраця з міжнародними партнерами забезпечить необхідну підтримку та ресурси для реституції.
- Підвищення обізнаності громадськості щодо важливості реституції є критично важливим для підтримки цих зусиль на всіх рівнях суспільства.
- Міжнародні судові рішення можуть бути ефективним інструментом для повернення культурних цінностей, але їх вплив залежить від взаємного визнання судових систем і юрисдикцій.
- Цифрові технології, такі як блокчейн і 3D-сканування, можуть допомогти в ідентифікації та відстежуванні культурних цінностей, сприяючи їх поверненню.
- Активна участь громадськості та освітні кампанії можуть підвищити обізнаність громадян і мобілізувати підтримку для реституції.
- Формування спеціалізованих програм для юристів і суддів, які спеціалізуються на культурній спадщині та міжнародному праві.
- Зміцнення міжнародної співпраці і партнерства з музеями, університетами та іншими культурними установами для обміну досвідом та знаннями.
- Продовження розробки і впровадження нових технологій для ідентифікації, відслідковування і повернення культурних цінностей.

Висновок. З огляду на комплексність проблеми реституції культурних цінностей в умовах збройного конфлікту, багатогранний підхід і міжнародна співпраця є критично важливими. Реституція культурних цінностей під час війни є надзвичайно складним завданням, адже конфлікти часто призводять до грабежу, втрати або пошкодження культурних об'єктів, які є невід'ємною частиною національної та глобальної спадщини. Це питання вимагає міжнародної уваги та співпраці для створення ефективних механізмів реституції, що забезпечать повернення викрадених або втрачених об'єктів культурної цінності до їх законних власників або місць походження. Також важливу роль відіграє правильне і своєчасне документування та відстежування культурних цінностей, що є важливим етапом у процесі їх реституції і збереження для майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 1954 Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague Convention. UNESCO. URL: <http://surl.li/mbcrk>.
2. New forms of agreements and cooperation in the field of return and restitution of cultural property. UNESCO. URL: <http://surl.li/mbcsu>.
3. Аналіз загроз знищення, незаконного привласнення та вивезення рухомих культурних цінностей України на територію РФ. Офіційний веб-сайт Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <http://surl.li/maymj>.
4. Знищене та вивезене Росією. Як після війни Україна повертатиме свою культурну спадщину? Офіційний веб-сайт LB.ua. URL: <https://cutt.ly/FwmPN98N>.
5. Культурна спадщина України, яку зруйнували та знищили окупанти в перебігу російсько-української війни. Офіційний веб-сайт Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <https://cutt.ly/OwmAyyvG>.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини: Закон України від 09.09.2010 р. № 2518-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-17#Text>.
7. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 16.10.2020 р. № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.